

Євген Годованик,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
та публічного адміністрування
Маріупольського державного університету

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА НОРМА ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРАВОРОЗУМІННІ

Охарактеризовано проблеми визначення конституційно-правової норми як базового елемента сучасних правових систем, що забезпечує їх нормальне функціонування. Проаналізовано найважливіші методологічні підходи до якості правової норми у сучасних умовах суспільно-правового розвитку. Закцентовано увагу на особливостях європейського праворозуміння та інтерпретації правової норми у діалектичному взаємозв'язку з модернізацією інших структурних елементів правової системи розвинутого суспільства.

Ключові слова: конституційно-правова норма, правова система, праворозуміння, суспільні відносини, правове регулювання.

Годованик Е.

Конституционно-правовая норма и ее отображение в европейском правопонимании.

Рассмотрено проблемы определения конституционно-правовой нормы как базового элемента современных правовых систем, который обеспечивает их нормальное функционирование. Проанализированы важнейшие методологические подходы к качеству правовой нормы в современных условиях общественно-правового развития. Акцентируется внимание на особенностях европейского правопонимания и интерпретации правовой нормы в диалектической взаимосвязи с модернизацией других структурных элементов правовой системы развитого общества.

Ключевые слова: конституционно-правовая норма, правовая система, правопонимание, общественные отношения, правовое регулирование.

Hodovanyk Ye.

The constitutional law norm and its representation in european law understanding.

This article is devoted to the problems of determining the legal standard as a basic element of modern legal systems that ensure proper operation. The author analyzes the major methodological approaches to the content of the legal norm in modern conditions of social and legal development. The attention on the features European thinking and interpretation of legal norms in dialectical relationship with the modernization of other structural elements of the legal system of a developed society.

Keywords: constitutional law norm, legal system, law understanding, public relations, legal regulation.

Постановка проблеми. Комплексне теоретико-правове дослідження категорії «правова норма» у контексті об'єктивно існуючих філософських, соціально-економічних, політичних, культурно-духовних, юридичних особливостей функціонування сучасних правових систем передбачає проведення фундаментального концептуально-методологічного аналізу сутності та змісту норми права як центрального елемента правової системи суспільства з метою формулювання її загальної характеристики у діалектичній єдності з іншими основними інститутами правової дійсності.

Для побудови сучасної моделі розуміння сутності правової норми як елемента правової системи необхідно з'ясувати та скласти доктринальне уявлення про декілька аспектів змісту та форми норми права, виходячи з загальних підходів до права як нормативної, системної, формально визначеної системи певних соціальних правил поведінки, створених для абсолютного кола адресатів.

Дослідженням проблем визначення правової норми як елемента сучасної системи права присвячено праці таких вітчизняних й зарубіжних науковців, як С. С. Алексєєв, М. О. Баймуратов, Л. Д. Воєводін, Ю. О. Волошин, Л. Дюгі, Л. І. Заморська, К. Корсгаард, В. В. Лазарєв, А. Пінер, П. М. Рабинович, О. Ф. Скакун, С. Г. Стеценко, В. Л. Федоренко, Ю. С. Шемшученко та ін.

Водночас наявні дослідження не вирішують завдання щодо пошуку принципово нових підходів до визначення соціальної та юридичної цінності правової норми у сучасних умовах розвитку системи права в європейських країнах, у тому числі з урахуванням інтеграційного чинника, що значно впливає на загальну ефективність та дієвість функціонування національних правових систем зазначених держав.

Метою статті є формулювання доцільних теоретичних підходів до визначення правової норми у сучасних умовах розвитку європейської правової системи.

Виклад основного матеріалу. Для побудови сучасної моделі розуміння сутності правової норми як елемента правової системи необхідно з'ясувати та скласти доктринальне уявлення про декілька аспектів змісту та форми норми права, виходячи з загальних підходів до права як нормативної, системної, формально визначеної системи певних соціальних правил поведінки, створених для абсолютного кола адресатів.

По-перше, це цінність правової норми, тобто важливо зрозуміти, у чому саме полягає аксіологічне значення для суспільства та держави факту існування кожної окремої норми права як соціального регулятора конкретних правових відносин, що охоплюються відповідним нормативним приписом.

По-друге, це структура правової норми, що складає її формальну характеристику у механізмі правового регулювання.

По-третє, важливо встановити форми та методи реалізації правових норм у правових відносинах, тобто всебічно дослідити практично-праксіологічну (змістовну) домінанту функціонування правових норм у сучасному суспільстві.

У відповідності до зазначеного алгоритму розкриття загальних теоретико-методологічних особливостей категорії «правова норма», слід розглянути існуючі наукові концепції визначення відповідної дефініції, враховуючи системно-структурне місце позначеної нею категорії серед основних елементів правової системи у всьому її різноманітті та диференційованому вигляді, притаманному сучасному нормативно-правовому регулюванню.

У загальному значенні поняття «норма» (від лат. *norma* – «правило») має декілька етимологічних значень. Так, Словник іншомовних слів фіксує такі три лексичні значення слова «норма»: 1) узаконена постанова, визнаний обов'язковим порядок, лад чого-небудь, наприклад, юридична норма, норма літературної мови; 2) встановлена міра, середня кількість чого-небудь, наприклад, норма вироблення; 3) у поліграфічному сенсі – надрукована дрібним шрифтом назва книги (часто – скорочена) або прізвище її автора, що поміщені знизу на першій сторінці кожного друкованого аркушу [1, с. 346].

При цьому слід зазначити, що сформоване у науці психологічне, медичне, біологічне, логічне, етичне та естетичне трактування норми як зразку досконалості, на наш погляд, становить значну цікавість і для правильного розуміння внутрішньої сутності соціальної, зокрема правової норми, оскільки права норма так само відображає ідеальний, бажаний, правильний стан суспільних відносин, який є метою правового регулювання. Виходячи з подібних міркувань, до загального визначення правової норми можна застосувати комплексний підхід, що включає відразу декілька значень досліджуваної категорії.

На перший погляд, у правовому сенсі доцільно використовувати виключно перше значення, запропоноване класичним Словником іншомовних слів, на яке і вказується його упорядниками-філологами саме щодо поняття «юридична норма» (поняття «юридична норма» та «правова норма» є фактично синонімічними у загальноприйнятому науково-практичному інструментарії теоретико-правової науки).

Погоджуючись з цим загальноновизнаним підходом до правової інтерпретації дефініції «норма», зазначимо, що водночас норма права є мірою справедливості, істини, дотримання прав людини у суспільстві, що у сукупності є необхідними ознаками сучасної правової держави, а тому повне розкриття поняття «правова норма» з цієї точки зору повинна частково охоплювати і друге наведене значення, яке розглядає норму як «встановлену міру», що є ключовою позицією для подальшої розробки методики оцінки ефективності реалізації правових норм у суспільстві, і саме ця міра, встановлена в однаковій кількості для кожного члена відповідного соціуму, є своєрідним «лакмусовим папірцем» стану правової урегульованості суспільних відносин та загалом віднесення певної держави до категорії правових, адже держава має не тільки формально встановити правило поведінки, а ще й забезпечити його правовий характер, відповідність найважливішим цінностям цього суспільства, які неодмінно ґрунтуються на повному сприйнятті та практичній імплементації фундаментальних суспільно-правових уявлень про природні права людини, їх абсолютне верховенство, невід'ємність та невідчужуваність у процесі формування національної правової системи.

Іншими словами, за прямою аналогією з медичним визначенням категорії «норма» у суспільних відносинах правову норму цілком справедливо розглядати як постулат досконалості суспільства, держави та правового регулювання суспільних відносин, але лише за умови відповідності конкретної норми принципам права, ідеям права, концепту-аксіоми пріоритету природних основних прав особи.

У цьому контексті цікаво розглянути проблематику теоретичного визначення норми права на прикладі сучасних аспектів реалізації конституційно-правових норм в європейських правових системах.

Якщо йдеться про теоретичне визначення поняття «норма конституційного права» або «конституційно-правова норма» (що, як здається, можна вважати синонімічними словосполученнями), то зокрема одним із перших у незалежній Україні на монографічному рівні дослідив норми конституційного права О. І. Степанюк. Аналізуючи юридичну природу конституційно-правових норм, вчений прийшов до висновку, що під цією категорією слід розуміти прийняте установчою, законодавчою, а іноді судовою і виконавчою владою правило, що опосередковано через поведінку людини регулює політичні відносини, які виникають у процесі організації та здійснення публічної влади, а також відносини цієї влади з громадянином [2, с. 11]. В. Ф. Мелашенко розумів під конституційно-правовими нормами встановлені чи санкціоновані українською державою правила, які визначають поведінку учасників конституційно-правових відносин у процесі здійснення повновладдя народу України [3, с. 27]. На думку Ю. М. Тодики, конституційно-правові норми – це загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені чи санкціоновані державою для охорони і регулювання державно-правових відносин, які реалізуються через права і обов'язки суб'єктів правовідносин і забезпечуються примусовою силою держави [4, с. 24–25]. Схожої точки зору притримуються й інші правознавці [5, с. 34–35]. Тривалий час категорія «норма права» існувала в конституційному праві під впливом загальної теорії радянського права, що визначало єдиним і виключним суб'єктом нормотворення державу. Досвід конституційного будівництва в незалежній Україні, на погляд В. Л. Федоренка, довів невинуватість такого підходу [5, с. 34]. На сьогодні пріоритетними суб'єктами конституційної нормотворчості в Україні також визнаються народ України, Українська держава та суб'єкти місцевого самоврядування [5, с. 35].

Отже, норма конституційного права у сучасному європейському правовому контексті – це формально визначене, встановлене чи санкціоноване народом, або державою, або суб'єктами місцевого самоврядування правило поведінки чи діяльності, що регулює суспільні відносини, які є предметом конституційного права і забезпечується системою конституційних гарантій.

Водночас існуючі на сьогодні визначення поняття норми конституційного права України не враховують причинно-наслідкових підходів до детермінації правових явищ. Норма конституційного права визначає не тільки правило цілеспрямованої вольової поведінки або діяльності суб'єктів конституційного права України, а й перебування цих суб'єктів у певному стані чи статусі (режимі), незалежно від їх волі [5, с. 35], тобто за подібного підходу під нормою конституційного права України слід розуміти формально визначене, встановлене чи санкціоноване українським народом або державою, або суб'єктами місцевого самоврядування загальнообов'язкове правило поведінки або діяльності суб'єктів конституційного права, або умови перебування цих суб'єктів у певному стані чи статусі (режимі), незалежно від їх волі.

До загальних ознак норми конституційного права слід віднести такі: по-перше, загальнообов'язковий характер конституційно-правових норм, тобто норма конституційного права є обов'язковою для всіх суб'єктів конституційного права без винятку. По-друге, норми конституційного права є регулятивними, оскільки встановлюють чи санкціонують правило поведінки, що регулює суспільні відносини. По-третє, вони мають формально-визначений характер, тобто будучи виданою народом, чи державою, чи суб'єктами місцевого самоврядування конкретним приписом мають письмову, документальну форму, яка надає можливості всім суб'єктам конституційного права ясно і точно розуміти її зміст і сутність. По-четверте, норма конституційного права має загальний характер, тобто поширюється на всіх суб'єктів, що стають учасниками правовідносин, передбачених цією нормою.

Для виявлення інших юридичних властивостей норми конституційного права необхідно також проаналізувати їх структуру та особливості складових елементів норми конституційного права – гіпотези, диспозиції та санкції.

Під структурою конституційно-правової норми слід розуміти її внутрішній склад, взаємозв'язок трьох її елементів: гіпотези, диспозиції та санкції в їх трьох модифікаціях: «гіпотеза – диспозиція – санкція», «гіпотеза – диспозиція», «диспозиція».

Виступаючи однією з галузей права, конституційне право спрямовує свій регулятивний вплив на суспільні відносини. Ця теза видається незаперечною, оскільки реалізація функції нормативного регулювання є універсальною і глибинною якістю права як такого. Однак, йдеться не про всю сукупність суспільних відносин, а лише про ті, де одним з безпосередніх учасників є держава або де вона має свій прями інтерес [6, с. 8–9]. Більше того, навіть з огляду на це зауваження слід додати, що йдеться не про регулювання всієї поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин (в такому разі ми б мали «панрегламентацію» функціонування тих чи інших учасників конституційних правовідносин), а виключно про урегульованість статусу всіх суб'єктів конституційно-правових відносин.

Це означає, що конституція не може і не повинна виконувати весь обсяг функцій щодо регулювання суспільних відносин. По-перше, це просто не потрібно, оскільки в будь-якому суспільстві завжди існують механізми саморегуляції, які взагалі не мають правових властивостей, але при цьому є не менш дійовими, ніж право (включаючи конституційне право). По-друге, серед тих суспільних відносин, які все ж таки регулюються правом, далеко не всі є предметом саме конституційного права, оскільки ціла низка суспільних відносин регулюється нормами інших галузей права (цивільного, адміністративного, кримінального, інформаційного права тощо).

Зважаючи на це, цілком правомірною і методологічно вірною є модель, яка виходить з того, що конституційне регулювання охоплює дві основні сфери: а) сферу забезпечення та охорони прав і свобод людини і громадянина; б) відносини всередині державної влади чи владовідносини [7, с. 16] (у другому випадку йдеться, іншими словами, про політичні або політико-правові, якщо вони хоча б формально ґрунтуються на приписах конституційно-правових норм, відносини всередині певної держави).

Отже, категорія конституційного регулювання досліджувалася у працях вітчизняних авторів з декількох позицій. Найбільш поширеним є інституціональний підхід, в основі якого лежить виділення та наукова характеристика тих основних інститутів, які становлять предмет конституційного регулювання. Попри свої незаперечні переваги інституціональний метод дослідження конституційного регулювання спричиняє певні проблеми теоретико-методологічного характеру. Вони пов'язані з тим, що надмірне акцентування уваги на інститутах державної влади і конституційного права часто унеможлиблює аналіз процесів взаємодії між різними органами державної влади, між різними владними гілками, між державою і суспільством загалом. Тому видається доцільним досліджувати не лише конкретні інститути, що є предметом конституційного регулювання, включаючи й політико-правові інститути, а й їх взаємодію. Це дає змогу виділити конкретні сфери конституційного регулювання: економічні, соціальні, культурно-національні, інформаційні відносини, але все ж таки беззаперечно, що центральне місце серед них посідає сфера політико-правових відносин.

Аналізуючи сучасну проблематику удосконалення правових норм на прикладі української національної правової системи, слід зазначити, що доцільно розглянути декілька вимірів існування та способів їх модернізації.

Вбачається доцільним розглянути проблемні питання, які зумовлюють необхідність модернізації (осучаснення, трансформації) чинних правових норм у трьох вимірах: 1) проблемні питання інститутів демократії (вибори, референдум) та конституційного ладу України загалом (як такого, що встановлює та регулює демократичний політичний режим в країні); 2) проблемні питання організації та діяльності Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України (з точки зору запобігання та вирішення урядових та парламентських конституційних криз внаслідок факту колізії конституційно-правових норм); 3) проблемні питання конституційно-правового статусу Президента України (з позицій недопущення та запобігання президентській інституційній конституційній кризі, а також вирішення правових колізій та прогалин у конституційно-правовому регулюванні функцій та повноважень глави Української держави).

Говорячи про конституційно-правове регулювання демократичного конституційного ладу та пов'язані з цим проблемні питання реалізації конституційно-правових норм на сучасному етапі в Україні, слід відзначити, що сутність конституційного ладу в Україні, на думку В. М. Шаповала, визначається змістом I, III і XIII розділів Конституції. Розділ I «Загальні засади» фіксує основи конституційного ладу, містить положення сутнісного характеру, більшість із яких виконує роль юридичного підґрунтя, нормативної першооснови для інших конституційних положень. Цей розділ слід розуміти як змістовний стрижень Основного Закону, причому значна частина його норм є нормами-принципами, які забезпечують найбільш загальний рівень регулювання. Розділ III «Вибори. Референдум» (основні інститути прямої демократії, що слугують способами вирішення конституційних криз політико-правового характеру), розвиваючи відповідні основи конституційного ладу, визначає загальні умови здійснення народного волевиявлення через форми безпосередньої демократії. Зміст розділу відображає юридичні параметри реалізації ідеї народного суверенітету, або народовладдя. Положення цього розділу Конституції є основою механізмів і безпосередньої, і представницької демократії. В розділі XIII «Внесення змін до Конституції України» засвідчено фундаментальний характер Основного Закону України, його найвищу силу. Співвіднесеність положень цього розділу з явищем конституційного ладу має свого роду інструментальне значення: він містить положення про внесення змін до названих трьох розділів Конституції, що конкретизують вимогу Конституції про виняткове право народу визначати й змінювати конституційний лад в Україні [8, с. 279–280].

Поняття «конституційний лад» у Конституції не визначено, хоча цей термін зустрічається в її тексті тричі. З положень статей 17 і 37 Конституції незаперечно випливає, що конституційний лад, тобто закріплений Конституцією економічний, соціальний, національний, політичний (включаючи державний) та інший устрій України, заборонено змінювати насильницьким шляхом. Не таким однозначним є положення статті 5 Конституції, згідно з яким єдиним суб'єктом, котрий має прерогативу визначення та зміни конституційного ладу, визнано український народ.

Однак і визначення, і зміна конституційного ладу не можуть відбуватися свавільно, зокрема шляхом антиконституційного державного перевороту, насильства тощо, навіть якщо суб'єктом таких дій є «народ» або вони вчиняються «від імені народу». Оскільки в Конституції йдеться про конституційне право народу визначати та змінювати конституційний лад, то це означає, що такі акти мають відбуватися у передбачений Конституцією спосіб як реалізація народом його конституційних повноважень через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Тому, наприклад, вимоги громадян на мітингах, демонстраціях тощо про зміну державного устрою, звернені до законодавчого органу чи глави держави з додержанням Конституції та законів, можна розглядати як одну з форм безпосередньої демократії, що допускаються Конституцією.

Водночас право визначення конституційного ладу й право зміни його в Конституції не розрізняються. Теоретично, на наш погляд, ці поняття мають певні відмінності. Зокрема, змінами конституційного ладу є, на наш погляд, окремі реформаційні перетворення окремих його складових, що не потребують прийняття нової Конституції або нової редакції чинної Конституції. Натомість визначення конституційного ладу передбачає ревізію існуючого суспільного ладу в усіх його основних складових і встановлення якісно нового ладу, що потребує прийняття нової Конституції. Але з точки зору його реалізації і право визначення, і право зміни конституційного ладу підпорядковуються єдиному конституційному режиму.

Крім того, варта уваги ще одна принципова обставина. За попередньою Конституцією наша держава визначалася як загальнонародна. Було встановлено, що вся влада в Україні належить народові, який здійснює державну владу через ради народних депутатів, що становлять політичну основу України. Найважливіші питання державного життя виносяться на всенародне обговорення, а також ставляться на всенародне голосування (референдум). Водночас Конституцією встановлювалося, що Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади України і є правочинною розглядати та вирішувати будь-яке питання, що не належить згідно з Конституцією до компетенції органів державної виконавчої чи судової влади, а також не є таким, що вирішується винятково всеукраїнським референдумом. В той же час, до виняткового відання Верховної Ради України було віднесено насамперед прийняття Конституції України, внесення змін до неї [8, с. 279–280].

Ухвалюючи 1996 р. нову Конституцію, Верховна Рада фактично реалізувала своє конституційне повноваження як уповноважений представницький орган влади від імені українського народу та виражаючи його суверенну волю. Парламент, за суттю, визначив новий конституційний лад України, визнавши носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні народ, закріпивши його виняткове право визначати та змінювати в майбутньому конституційний лад, позбавивши водночас такого права державу. Більше того, Верховна Рада України відмовилася від належного їй повноваження приймати Конституцію України, залишивши за собою лише повноваження вносити зміни до нової Конституції. Натомість народ затверджує найпринциповіші зміни до Конституції. Це означає, що політичні сили, які визначали конституційний лад України у 1996 році, поклали в основу концепції її нової Конституції ідею народного суверенітету.

Однак зазначена ідея в Конституції виявилася реалізованою не повною мірою, оскільки порядок реалізації народом права визначати та змінювати конституційний лад шляхом прийняття нової Конституції або внесення змін до чинної виявився конституційованим не досить чітко. Зокрема, у Конституції взагалі не передбачено, що народ має право її приймати, а розділ XIII щодо внесення змін до Конституції не передбачає ініціювання громадянами таких змін. Отже, за народом залишено повноваження затверджувати чи не затверджувати зміни до Конституції, якщо їх ініціюють народні депутати або Президент України та ухвалить Верховна Рада. На наш погляд, тут є певна внутрішня суперечність, оскільки виняткове право народу змінювати конституційний лад ставиться під сумнів такою «технологією» внесення змін до Конституції, за якою народ фактично позбавлений права змінювати її самостійно.

Таким чином, ефективна модернізація правових, у тому числі конституційно-правових норм за сучасних умов державно-правового розвитку може відбуватися як шляхом голосування у парламенті, так і через проведення загальнонаціонального референдуму. При цьому не викликає сумнівів, що питання змін та доповнень до конституційних загальнодержавних актів не можуть вирішуватися на місцевих референ-

думах, оскільки виключним суб'єктом подібної модернізації виступає народ як єдине джерело влади, а не окрема його частина, визначена за адміністративно-територіальною чи будь-якою іншою ознакою, і саме такий підхід здатний гарантувати стабільність реалізації правових відносин різного рівня в об'єктивних умовах функціонування європейських правових систем.

Висновки. Отже, у сучасних європейських правових системах якісна та здатна забезпечувати належну ефективність правового регулювання правова норма є різновидом соціальних норм, адже унормувати є сенс та потреба виключно ті відносини, у яких присутні взаємовідносини між кількома або великою кількістю індивідів, які у сукупності складають єдиний соціум як соціокультурну сферу їх нормального повсякденного буття у відповідності до їх спільних уявлень про організацію суспільного ладу.

У цьому контексті слід проводити та чітко усвідомлювати різницю між поняттями «носії влади», «носії правотворчої функції» та «джерело влади», «джерело права», «джерело національної правової системи». Джерелом правової системи та усіх її елементів, включаючи правові норми, у подібному розумінні є виключно народ, який легітимізує державу (у контексті поглиблення процесів європейської міждержавної інтеграції можна констатувати наявність і такого відносно автономного поняття, як «правова система інтеграційного об'єднання») та її апарат у статусі носіїв публічної влади, включаючи повноваження щодо створення та подальшого забезпечення належної реалізації норм права в інтересах усього суспільства як своєрідного «роботодавця» будь-яких публічно-владних інституціональних структур.

Список використаних джерел

1. *Словарь иностранных слов. – 18-е изд., стер. – М. : Рус. яз., 1989. – 624 с.*
2. *Степанюк О. І. Норми конституційного права України: проблеми теорії / О. І. Степанюк : автореф. дис. ... к.ю.н. – К., 1993. – 18 с.*
3. *Конституційне право України / за ред. проф. В. Ф. Погорілка ; 2-ге доопр. видання. – К., 2000. – 468 с.*
4. *Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина / Ю. Н. Тодыка. – Х., 1998. – 292 с.*
5. *Погорілко В. Ф. Конституційне право України : підруч. / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко ; за заг. ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наукова думка; Прецедент, 2006. – 344 с.*
6. *Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика ; відп. ред. В. Ф. Погорілка. – К., 2003. – 600 с.*
7. *Давидов Р. Питання теорії конституційних правовідносин / Р. Давидов, Ю. Датишук // Право України. – 2006. – № 1. – С. 12–18.*
8. *Юридична енциклопедія: В 6-ти т. – Т. 3 / Редкол. : Ю. С. Шемшученко [та ін.]. – К. : Укр. Енцykl., 2001. – 792 с.*

References

1. *Slovar' inostrannyh slov. – 18-e izd., ster. – M. : Rus. jaz., 1989. – 624 s.*
2. *Stepaniuk O.I. Normy konstytutsiinoho prava Ukrainy: problemy teorii / O. I. Stepaniuk : Avtoref. dys. ... k.i.u.n. – K., 1993. – 18 s.*
3. *Konstytutsiine pravo Ukrainy / Za red. prof. V. F. Pohorilka ; 2-e doopr. vydannia. – K., 2000. – 468 s.*
4. *Todyka Ju. N. Konstitucionnoe pravo Ukrainy: otrasl' prava, nauka, uchebnaja disciplina / Ju. N. Todyka. – H., 1998. – 292 s.*
5. *Pohorilko V. F., Fedorenko V. L. Konstytutsiine pravo Ukrainy : Pidruchnyk / Za zah. red. V. F. Pohorilka. – K. : Naukova dumka; Pretsedent, 2006. – 344 s.*
6. *Problemy realizatsii Konstytutsii Ukrainy: teoriia i praktyka / Vidp. red. V.F. Pohorilko. – K., 2003. – 600 s.*
7. *Davydov R. Pytannia teorii konstytutsiinykh pravovidnosyn / R. Davydov, Yu. Datshuk // Pravo Ukrainy. – 2006. – № 1. – S. 12-18.*
8. *Yurydychna entsyklopediia: V 6-ty t./ Redkol. : Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. – K. : Ukr. Entsykl., 2001. – T. 3. – 792 s.*

Стаття надійшла до редакції 7.02.2018.